

Effectiviteit van agrarisch natuurbeheer: wat kan er beter?

Verslag van een seminar

Juli 2002

Colofon

Verslag van een seminar op 21 mei 2002

Initiatiefnemers en contactpersonen:

- Vogelbescherming Nederland: Hans Krüse (030-6937700)
- Stichting Natuur en Milieu: Gijs Kuneman (030-2331328)
- Vereniging Natuurmonumenten: Jeroen de Koe (035-6559933)

Ondersteuning en verslaglegging: Paul Terwan Onderzoek & Advies

Opmaak en vermenigvuldiging: Stichting Natuur en Milieu

Te downloaden vanaf: www.snm.nl

Juli 2002

Inhoudsopgave

1. Aanleiding tot het seminar	4
Groeierende animo	
Monitoring effecten	4
Effecten slechts fragmentarisch in beeld	5
Het seminar: uitgangspunten, doelen en discussiepunten	6
2. De inleidingen	7
2.1 Landbouw en vogels – drs. Hans Schekkerman (Alterra)	7
Betekenis en bedreigingen	7
Graslandbroeders: wat weten we van de beheermaatregelen?	7
Welke verbeteringen zijn mogelijk?	8
2.2 Botanisch beheer – ir. Wim Schippers (Expertisecentrum LNV)	9
Grasland: ontwikkelingsbeheer versus instandhoudingsbeheer	9
Graslandbeheer: de dogma's voorbij	9
Graslandranden: relatief snel winst	10
Akkers en akkerranden	10
Welke verbeteringen zijn mogelijk?	10
2.3 Landbouw, natuur en landschap – prof. dr. Paul Opdam (Alterra)	11
Groenblauwe dooradering als drager van functie(combinatie)s	11
Waarom sturen op ecologische netwerken in het landschap?	11
Drie voorbeelden	12
Consequenties voor agrarisch natuurbeheer	12
2.4 Rol agrarische natuurverenigingen – dr. Dick Melman (In Natura West)	12
Inhoudelijke vernieuwingen	13
Meerwaarde van agrarische natuurverenigingen	13
Knelpunten van agrarische natuurverenigingen	14
Wat moet er gebeuren?	14
3. De discussie	15
3.1 Mogelijkheden voor verhoging effectiviteit	15
Rol van onderzoek en kennis	15
Naar een aanpak op gebieds- of landschapsniveau	15
3.2 Mogelijkheden voor verbeterde aansturing	16
Van een aanbod- naar een vraaggerichte aanpak	16
Bezorgdheid over animo en continuïteit	16
3.3 Drie belangrijke boodschappen	17
4. Bijlage: deelnemers aan het seminar	18

1. Aanleiding tot het seminar

Agrarisch natuurbeheer is – althans van overheidswege – bewust gestimuleerd vanaf de introductie van de zogeheten Relatienota (1975) en de daaruit voortvloeiende regelingen voor het sluiten van beheersovereenkomsten met boeren. Andere vormen van agrarisch natuurbeheer, zoals de vrijwillige weidevogelbescherming, vinden zelfs al langer plaats. In 2000 zijn twee nieuwe subsidieregelingen geïntroduceerd, die in de plaats komen van (onder meer) de oude Regeling beheersovereenkomsten en natuurontwikkeling (Rbon). Voor het beheer van landschapselementen kende het ministerie van LNV vroeger de zogeheten ROL/RAL-regeling. Deze is rond 1990 gedelegeerd naar de provincies. Inmiddels kennen bijna alle provincies eigen landschapsregelingen. De nieuwe regelingen van het Programma Beheer omvatten ook landschapspakketten, die aanvullend moeten werken op de provinciale regelingen.

Groeiende animo

De laatste tien jaar is de belangstelling voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer sterk gegroeid. Kwam de animo in de jaren tachtig maar moeizaam op gang, de jaren negentig laten een sterke groei zien in aantallen deelnemers, hectares en kilometers. Ook is een belangwekkende verandering opgetreden in de organisatie van het beheer: er ontstonden talrijke agrarische natuurverenigingen, op hun beurt overkoepeld door gewestelijke organisaties voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Enkele globale kengetallen:

- bij het agrarisch natuurbeheer zijn naar schatting 15.000 bedrijven betrokken, bij het landschapsbeheer nog eens vele duizenden (deels dezelfde) bedrijven;
- in totaal is hiermee een oppervlakte gemoeid van grofweg 450.000 ha: naar schatting 100.000 ha aan beheerscontracten, 300.000 ha aan onbetaald weidevogelbeheer (vanuit het landelijke Project Weidevogels), 15.000 ha aan ganzenbeheer en 1.500 ha aan ‘natuurbraak’. Daarnaast wordt ook nog eens pakweg 50.000 ha reservaat beheerd door boeren. De totale oppervlakte beslaat ongeveer 20% van het totale Nederlandse landbouwareaal en 40% van alle grasland;
- landelijk zijn er inmiddels ongeveer 100 agrarische natuurverenigingen actief. Deze voeren soms ‘eigen’ beleid om de effectiviteit van gesloten contracten te verhogen (bijv. door het stellen van grenzen aan de omvang en situering van oppervlakten met uitgestelde maaidatum).

De toegenomen schaal, organisatiegraad en professionaliteit bieden in beginsel goede kansen voor verhoging van de effectiviteit van de inspanningen.

Monitoring effecten

De natuureffecten van de beheersregelingen zijn geruime tijd systematisch gemonitord en in 1996 gebundeld door bureau Altenburg & Wymenga. De resultaten daarvan waren – kort samengevat – als volgt:

- in zijn algemeenheid is er een serieus gebrek aan gegevens om de effecten van agrarisch natuurbeheer goed te kunnen bepalen. Dat geldt met name voor de aanwezigheid van sluitende tijdreeksen van natuur- en grondgebruiksgegevens en van vergelijkingspercelen zónder enige vorm van natuurbeheer (vooral bij weidevogelbescherming);

- bij zowel botanisch als weidevogelbeheer zijn vooral de ‘zwaardere’ beheersvormen effectief;
- in gebieden die al rijk waren aan waardevolle vegetaties of weidevogels hebben beheersovereenkomsten vooral een conserverend effect (voorkomen van achteruitgang);
- wat betreft weidevogels zijn de effectiviteitsverschillen tussen gebieden groot.

De laatste jaren van zijn bestaan is de Regeling beheersovereenkomsten zijn de effecten niet langer systematisch gemonitord. De resultaten van de eerdere evaluaties zijn wel volop gebruikt voor het opstellen van de pakketten voor de nieuwe regelingen van het Programma Beheer, die in 2000 van kracht werden. Sindsdien is de aanvrager verantwoordelijk voor het meten van de resultaten, zij het alleen van de doelsoorten die in een aantal beheerspakketten zijn geformuleerd. Daarnaast is een meer overkoepelend, maar grofmaziger monitoringssysteem opgezet. Daarnaast zijn er al tien jaar provinciale weidevogelmeetnetten, waarvan SOVON momenteel de resultaten bundelt. Deze zijn echter minder geschikt om uitspraken te doen over de beheersresultaten op het niveau van percelen, c.q. verschillende beheersvormen.

Voor vormen van natuurbeheer die (nog) niet onder het Programma beheer vallen, is de stand van zaken als volgt:

- de effecten van onbetaalde weidevogelbescherming (nest- en kuikenbescherming) zijn in 2000 geëvalueerd door SOVON. Nestbescherming blijkt te leiden tot een tweemaal zo hoog uitkomstresultaat;
- SOVON monitort ook de effecten van de aparte regeling voor het gedogen van ganzen (vanaf 2003 op te nemen in de Subsidieregeling agrarisch natuurbeheer);
- de effecten van de aparte regeling voor natuurgerichte braaklegging zijn incidenteel gemonitord door DLG en het Expertisecentrum LNV.

De natuur- en landschapseffecten van de regelingen voor landschapsbeheer worden – voor zover ons bekend – in het geheel niet gemonitord.

Effecten slechts fragmentarisch in beeld

Door de verschillende monitoringsmethoden, het ontbreken van identiek gemonitorde tijdreeksen (van natuurwaarden én grondgebruik) en de steeds lastiger beschikbaarheid van vergelijkingspercelen (zeker bij weidevogelbeheer), zijn de effecten van agrarisch natuurbeheer tot dusverre slechts fragmentarisch in kaart gebracht. Dat is een ongewenste situatie, want met de toenemende populariteit van en budgetten voor agrarisch natuurbeheer is een goed beeld van de resultaten op zijn plaats. Voor de goede orde: dat geldt evengoed voor de natuurresultaten die niet-agrarische beheerders behalen. Een helder beeld van de resultaten is nodig:

- voor een voortdurende evaluatie en verbetering van de beheerspraktijk;
- voor de maatschappelijke en politieke verantwoording van de bestede (overheids)middelen;
- om in EU- en WTO-verband vooroordelen weg te nemen over ‘ongerichte landbouwsteun’ met natuurgelden.

Daarom hebben Vogelbescherming Nederland, de Stichting Natuur en Milieu en de Vereniging Natuurmonumenten een bescheiden seminar georganiseerd over de effectiviteit van agrarisch natuurbeheer en de mogelijkheden om die te verbeteren. Voor het seminar is een select aantal ‘smaakmakers’ uitgenodigd die allen in hun dagelijkse werk met agrarisch natuur- en landschapsbeheer bezig zijn: in de praktijk, in het onderzoek, in de beleidsvoorbereiding en –uitvoering.

Het seminar: uitgangspunten, doelen en discussiepunten

Uitgangspunten bij het seminar over agrarisch natuurbeheer zijn:

- er bestaat een maatschappelijke vraag naar een aantrekkelijk en natuurrijk cultuurlandschap;
- agrarisch natuurbeheer kan daaraan een belangrijke bijdrage leveren.

Deze uitgangspunten staan tijdens het seminar niet ter discussie. Wel ter discussie staan de 'kwaliteiten' die agrarisch natuurbeheer nu precies kan leveren en de mogelijkheden om de bijdrage aan de kwaliteit van het cultuurlandschap verder te verbeteren. De drie organisatoren willen gedurende een middag de kwaliteiten en mogelijke verbeteringen de revue laten passeren op het gebied van vogels, planten en landschap.

Vragen en discussiepunten zijn bijvoorbeeld:

- wat is er nu eigenlijk precies bekend over de effecten van de verschillende vormen van agrarisch natuur- en landschapsbeheer? Hoe hard zijn deze gegevens? Waar liggen lacunes en hoe serieus zijn deze?
- wat is er bekend over de effecten van relatief nieuwe vormen van natuurbeheer, zoals 'mozaïekbeheer', plas-dras en vluchtstroken voor weidevogels, aanleg van terrastaluds etc.?
- welke suggesties levert het voorhanden evaluatiemateriaal voor een doelmatiger beheerspraktijk? Welke daarvan zijn al opgenomen in het Programma Beheer? Welke andere ideeën leven er?
- welke bijdrage kunnen agrarische natuurverenigingen leveren aan een effectiever natuur- en landschapsbeheer? Waarin onderscheiden ze zich daarbij van individuele agrariërs?
- op welke knelpunten stuit een verbeterde beheerspraktijk? Welke suggesties zijn er voor onderzoek, voorlichting, natuurbeleid en beloningssystemen?

Beoogd eindresultaat is een eerste 'oogst' aan wegen om de effectiviteit van het agrarisch natuurbeheer verder te verbeteren. Die oogst behelst primair ideeën over een verbeterde beheerspraktijk. In het verlengde daarvan zijn ook ideeën besproken om een doelmatiger praktijk te bevorderen, zoals kennisontwikkeling en –verbreiding, monitoring, beleidsontwikkeling en –implementatie en beloningssystemen.

2. De inleidingen

Het seminar startte met vier inleidingen over de volgende thema's:

1. Landbouw en vogels.
2. Landbouw en planten.
3. Landbouw, natuur en landschap.
4. Wat kunnen agrarische natuurverenigingen betekenen?

We vatten hier de lezingen kort samen, waar zinvol aangevuld met elementen uit ondersteunend schriftelijk materiaal dat de inleiders ter plekke hebben verspreid.

2.1 Landbouw en vogels – drs. Hans Schekkerman (Alterra)

Betekenis en bedreigingen

Agrarische gebieden zijn van groot belang voor vogels:

- grasland is een broedbiotoop voor steltlopers, eenden, zangvogels en een soort als de kwartelkoning. De steltlopers hebben hier echter steeds meer te kampen met een teruglopend uitkomstresultaat door intensievere beweiding en vroeger maaien en een teruglopende overlevingskans van de kuikens door maaiwerkzaamheden en een teruglopend voedselaanbod. Voor zangvogels zijn de bedreigingen vooral gelegen in de habitatstructuur (toenemende eenvormigheid) en het teruglopende voedselaanbod aan insecten;
- bouwland is een broedbiotoop voor zangvogels, steltlopers als Kievit en Scholekster, patrijs, kwartel en kwartelkoning, en een roofvogel als de grauwe kiekendief. Op bouwland gaat het vooral om standvogels. Bedreigingen komen hier in winter en voorjaar van het afnemende voedselaanbod en in het broedseizoen bovendien van de afnemende gewasdiversiteit.

Daarnaast heeft boerenland grote betekenis voor doortrekkende en overwinterende vogels – denk aan de grote aantallen ganzen.

Graslandbroeders: wat weten we van de beheermaatregelen?

Het scala aan beschermingsmaatregelen voor weidevogels is de afgelopen jaren gegroeid. Het meten van de effectiviteit daarvan kan op twee manieren:

- door de 'respons' te meten, het uiteindelijke effect op aantallen, broedsucces etc.;
- door het mechanisme van de maatregel te onderzoeken: wordt laat gemaaid land meer gebruikt door de vogels dan vroeg gemaaid land, neemt het voedselaanbod toe?

Deze twee manieren van effectmeting kunnen soms verschillende resultaten opleveren.

Bezien we de beschermingsvormen die voor weidevogels worden toegepast, dan vallen deze uiteen in drie categorieën:

a. maatregelen die de *vestiging* bevorderen:

- plas-dras zetten van het land in het vroeg voorjaar. Deze maatregel trekt zonder meer veel vogels aan om te foerageren en rusten, maar het is onduidelijk wat de bijdrage is aan het vestigingsresultaat (dichtheden)
- uitrijden van ruige mest. Effecten op het bodemleven en de graslandstructuur (microreliëf) zijn niet sluitend aangetoond. Toch lijkt ruige mest een positief effect te hebben op de vestiging;

- b. maatregelen die het *uitkomstresultaat* verhogen:
- uitstel van de eerste maaidatum. Deze maatregel is bewezen effectief voor het broedsucces, met als gevolg dat de meer kritische vogels zoals de grutto een duidelijke voorkeur hebben voor laat gemaaide percelen boven vroeg gemaaide;
 - nestbescherming. Ook deze maatregel is effectief: bij nestbescherming blijkt een substantieel hoger percentage van de nesten uit te komen en blijken de vogels meer jongen groot te brengen. Niettemin lijkt nestbescherming als enige maatregel onvoldoende om een afdoende populatie te handhaven;
- c. maatregelen die de *kuikenoverleving* verhogen:
- uitstel van de eerste maaidatum. Ook voor de kuikenoverleving is later maaien, c.q. toename van het aandeel laatgemaaid land, bewezen effectief;
 - creëren van vluchtstroken. Uit onderzoek blijkt dat percelen met vluchtstroken door gruttofamilies aanmerkelijk meer worden bezocht dan geheel gemaaide percelen. Wel moeten de stroken voldoende breed zijn (minimaal 3 m). Het effect op de kuikenoverleving tijdens het maaien is echter niet bekend;
 - kuikenvriendelijk maaien, bijv. plaatsen van stokken met plastic zakken (verjaging) en van binnen naar buiten maaien. Plaatsen van stokken blijkt effectief: hoe meer stokken, hoe minder weidevogelfamilies worden aangetroffen. Het effect op de overleving is echter niet duidelijk.

Effectiviteit van instrumenten voor weidevogelbescherming

maatregel	mechanisme	effect
uitgestelde maaidatum	+	+
nestbescherming	+	(+)
vluchtstroken	+	?
kuikenvriendelijk maaien	(+)	?
gebruik ruige mest	?	+?
plas-dras in vroege voorjaar	?	?

Lang niet alle maatregelen die op zich ‘werkzaam’ blijken, leiden dus tot klinkende resultaten. Een hoger broedsucces hoeft dus niet te leiden tot een toename van de aantallen vogels. Om de precieze relaties te kunnen doorgronden, is meer fundamentele kennis nodig over de reproductie bij verschillende beheersvormen, over broed- en geboorteplaatstrouw en over de factoren die de vestiging bepalen.

Welke verbeteringen zijn mogelijk?

Kijken we naar de totale jongenproductie in agrarisch gebied, dan ligt die gemiddeld net onder de minimaal vereiste reproductie (0,6 à 0,7 jongen per broedpaar) om gezonde populaties te kunnen handhaven. De schaarse en verouderde gegevens van reservaten liggen gemiddeld hoger, maar de resultaten lopen hier per gebied sterk uiteen – ook in sommige reservaten wordt de ondergrens niet gehaald.

Dit betekent dat weidevogelbescherming op boerenland zeker niet kansloos is. Als agrarisch natuurbeheer er in slaagt om de gemiddelde effectiviteit wat op te krikken, kunnen levensvatbare weidevogelpopulaties worden beschermd. Er zijn verschillende mogelijkheden om dat te bereiken:

1. In zijn algemeenheid (voor zowel grasland als bouwland) zijn de volgende verbeteringen mogelijk:
 - een gebiedsgerichte aanpak: regionale keuze van natuurdoelen en daarbij passende beschermingsinstrumenten inzetten. In één gebied niet teveel natuurdoelen tegelijk willen dienen, want dan geen optimalisatie mogelijk;
 - maatwerk stimuleren voor individuele soorten als kwartelkoning, zwarte stern en grauwe kiekendief.
2. Voor weidevogels zijn de volgende verbeteringen mogelijk:
 - creëren van grotere aandelen later gemaaid en getrapt gemaaid land (gehele percelen en vluchtstroken);
 - toename van kuikenvriendelijk maaien;
 - betere locatiekeuze: selectief inzetten van maatregelen op ecologisch kansrijke plekken (c.q. beheerspakketten selectiever openstellen);
 - gecoördineerde, gebiedsgerichte aanpak: creëren van gebiedsgewijze en bedrijfsgewijze beheersmozaïeken en een sturende aanpak daarin van agrarische natuurverenigingen.
3. En voor akkervogels zijn de mogelijke verbeteringen:
 - promotie van maatregelen die (vooral uit buitenlands onderzoek) effectief zijn gebleken, zoals natuurgerichte braaklegging en creëren van soortenrijke akkerranden en zogeheten *beetle banks*;
 - gebiedsgewijs creëren van afwisselender gewasmozaïeken. Hierbij kunnen agrarische natuurverenigingen wellicht een rol spelen.

2.2 Botanisch beheer – ir. Wim Schippers (Expertisecentrum LNV)

Over de effectiviteit van botanisch beheer zijn gegevens vanuit onderzoek (Wageningen, Leiden, diverse bureaus), vanuit experimenten (universiteiten, Adviesgroep Vegetatiebeheer / EC-LNV) en vanuit praktijkervaringen (EC-LNV, DLG, grondgebruikers).

Grasland: ontwikkelingsbeheer versus instandhoudingsbeheer

Van graslandbeheer weten we inmiddels vrij goed wat de basisprincipes zijn om resultaat te boeken. Uit alle ervaringen is duidelijk geworden dat er, anders dan vroeger, een veel scherper onderscheid nodig is tussen:

1. Ontwikkelingsbeheer, gericht op sterke vershraling, nodig voor het omzetten van een soortenarm, hoogproductief grasland in een botanisch waardevol grasland. Daarbij is een vrij strikt regime nodig van niet bemesten, terughoudend beweiden en frequent maaien en afvoeren, in ieder geval tot de productie is gereduceerd tot ongeveer 6 ton droge stof per hectare.
2. Instandhoudingsbeheer. Heeft een grasland al (of: eenmaal) een basisrijkdom aan soorten, dan kunnen de teugels wat worden gevierd en is er meer ruimte voor beheersvariaties en kunnen verschillende combinaties van maaien en weiden interessante resultaten opleveren. In feite is het hele scala aan agrarische gebruiksmogelijkheden dan geschikt, mits de bemesting zeer beperkt blijft.

In de ‘oude’ Regeling beheersovereenkomsten (Rbon) liepen deze beheersvormen nog teveel door elkaar, waardoor de resultaten sub-optimaal waren. In de Subsidieregeling agrarisch natuurbeheer (SAN) is dit onderscheid wel goed doorgevoerd.

Graslandbeheer: de dogma's voorbij

In het botanisch graslandbeheer hebben lange tijd 'klassieke natuurbeschermingsdogma's' het beheer bepaald. Deze bleken echter lang niet altijd even effectief:

- het langste-dagdogma: lang deed de stelregel opgeld dat er niet voor de langste dag (pakweg half juni) mocht worden gemaaid. Voor ontwikkelingsbeheer is dat echter funest: er moet dan frequent worden gemaaid om zo veel mogelijk biomassa af te voeren. Bovendien neemt daardoor de agrarische 'inpasbaarheid' (graskwaliteit) toe en nemen dus de kosten af;
- het constantie-dogma: elk jaar op hetzelfde moment hetzelfde doen. Ook dit is bij ontwikkelingsbeheer niet verstandig: hier moet maatwerk worden geleverd en kan het maaitijdstip elk jaar (met het minder productief worden van de zode) worden verschoven;
- het bemestingsdogma: bij botanisch beheer mag nooit worden bemest. Dat is waar voor ontwikkelingsbeheer, maar niet altijd voor instandhoudingsbeheer. Om te voorkomen dat de bodem sterk verzuurt en de zode weer vergrast, is soms wat P- en K-bemesting en/of bekalking nodig. Uit bemestingsoogpunt hoeft ook met beweiding minder terughoudend te worden omgegaan;
- het 'meer-doelendogma': vaak willen natuurbeschermers meer natuurdoelen op één perceel dienen, dus naast botanische ook faunistische. Dat lijkt niet verstandig: zeker in de beginfase moet botanisch beheer ook louter botanisch zijn om goede resultaten te behalen. Pas later kan ook andere biodiversiteit versterkt meeprofiteren.

Graslandranden: relatief snel winst

Veel plantensoorten hebben zich de laatste decennia teruggetrokken in de perceelsranden, maar dreigen nu ook daar te verdwijnen. Er zijn veel initiatieven om de randen, die immers toch al minder productief zijn en – zeker als ze langs water zijn gelegen ook ecologisch interessant zijn – weer 'in bloei' te krijgen. Alleen al onder de SAN is er voor 1.800 ha aan randenbeheer gecontracteerd. In graslandranden gaat het in eerste instantie om ontwikkelingsbeheer: niet bemesten en vroeg en frequent maaien en afvoeren. Ook beweiding kan geen kwaad, mits er weinig of geen mest in de rand terecht komt. Naast het 'gewone' randenbeheer zijn er experimenten met het afgraven van de kanten (terrastaluds, flauw hellende kanten van perceel naar sloot). In zulke randen is extra (en extra snelle) botanische winst mogelijk gebleken.

Akkers en akkerranden

De typerende akkerkruiden zijn de laatste decennia in rap tempo achteruitgegaan, zowel in soorten als in aantallen. Van de ongeveer 100 akkerkruiden staat de helft op de Rode Lijst van bedreigde soorten. Natuur in de akkerbouw heeft ook nooit zo in de belangstelling gestaan als natuur in weidegebieden. Gelukkig is er de laatste jaren weer meer aandacht voor de akkers en vooral voor de akkerranden. Ook van botanisch bouwlandbeheer weten we vrij goed (mede uit buitenlands onderzoek) wat de manieren zijn om resultaat te boeken. Zo zijn de nieuwe SAN-pakketten voor botanisch bouwlandbeheer, waarvan inmiddels 860 ha is gecontracteerd, mede gebaseerd op de ervaringen in een aantal akkerreservaten.

Ook de belangstelling voor akkerrandenbeheer neemt sterk toe. De animo voor de botanische akkerrandenpakketten uit de SAN is echter bescheiden; er is vooral belangstelling voor het (niet-botanische) pakket faunalanden, waarvan al 850 ha is gecontracteerd (inmiddels is dit pakket gesloten).

Welke verbeteringen zijn mogelijk?

Een aantal lessen uit praktijkervaringen (Rbon) en uit onderzoek is al verwerkt in de SAN. Daarmee is al een grote kwaliteitsslag gemaakt. Toch is nog een aantal verbeteringen mogelijk:

- de speelruimte voor eigen invulling van het beheer is in een aantal SAN-pakketten dusdanig, dat gedegen beheerskennis nodig is om die speelruimte zo in te vullen dat er een optimaal resultaat wordt behaald. Omdat de kennis over botanisch beheer doorgaans tekortschiet of is gebaseerd op oude inzichten, is er is dringend behoefte aan kennisoverdracht, advisering en voorlichting. Dat geldt temeer nu DLG een andere rol heeft. Hier kunnen steunpunten agrarisch natuurbeheer een goede rol vervullen. Er functioneren momenteel al enkele van zulke steunpunten, maar de wijze van informatieverstrekking verschilt sterk per provincie;
- de opbouw van de pakketten (van licht naar zwaar) spoort niet goed met de opbouw van de bijbehorende vergoedingen. De zwaarste pakketten kennen niet altijd de hoogste vergoeding. Dat geldt voor grasland, maar vooral ook voor bouwland. Dit geeft agrariërs een verkeerd signaal en motiveert niet tot een keuze voor ‘zwaar’ beheer met doorgaans de meeste botanische winst;
- monitoring en evaluatie dienen niet alleen op proces en deelname, maar ook op inhoud plaats te vinden;
- nu gaat veel (negatieve) aandacht uit naar het slechte functioneren van de SAN. Dat is terecht en moet snel beter, zodat het groeiende enthousiasme voor agrarisch natuurbeheer niet verloren gaat;
- bij instandhoudingsbeheer op grasland zouden meer vrijheden kunnen worden ingeruimd voor beweiding. De beweidingsbeperkingen knellen nu bedrijfsmatig soms onnodig.

2.3 Landbouw, natuur en landschap – prof. dr. Paul Opdam (Alterra)

Centrale boodschap: nu beslist de agrariër op perceels- en bedrijfsniveau en zijn ook de meeste beleidsinstrumenten daarop gericht. Voor een effectieve aanpak zou de insteek eigenlijk juist op landschapsniveau moeten worden gekozen. Dat vergt een sterker collectieve aanpak dan tot dusverre gebruikelijk is.

Groenblauwe dooradering als drager van functie(combinatie)s

De groenblauwe dooradering van het landschap, nu als beleidsconcept opgenomen in de nota *Natuur voor mensen, mensen voor natuur* (Kwaliteitsimpuls landschap) is de drager van vele functies en functiecombinaties: biodiversiteit, landschappelijke identiteit, waterbeheer, recreatie. Ook vervult hij een belangrijke rol voor de landbouw, namelijk waar het gaat om plaagregulatie, en wel als ‘drager’ van plaagregulerende insecten als lieveheersbeestje, gaasvliegen, zweefvliegen en sluipwespen. Voor een optimale natuurkwaliteit is het van groot belang om sterker te sturen op zulke ‘ecologische netwerken’ in het landschap.

Waarom sturen op ecologische netwerken in het landschap?

Metapopulatie-onderzoek leert dat bij een sterke versnippering van habitats de aanwezigheid en de overleving van soorten worden bepaald door de ruimtelijke samenhang van het habitat-netwerk. Dat komt doordat ‘netwerkpopulaties’ die verspreid zijn over vele kleine plaatselijke populaties (in ‘habitatsnippers’) met regelmaat verdwijnen, maar (vanuit leefgebieden waar de soort nog wel voorkomt) ook weer opnieuw moeten kunnen verschijnen. Daartoe moeten de verlaten leefgebieden wel bereikbaar zijn. Die bereikbaarheid hangt af van de afstand tussen leefgebieden en het verspreidingsvermogen van de betrokken soort(en). Een netwerkpopulatie

kan ondanks deze dynamiek blijven voortbestaan als zich per saldo evenveel populaties vestigen als er verdwijnen. Dat evenwicht vergt een uitgekiende aanpak op gebiedsniveau. Bepalend voor de ruimtelijke samenhang zijn:

- de oppervlakte van het netwerk;
- de continuïteit van het netwerk;
- het relatieve aantal ‘knopen’ (kruisingen);
- het aandeel (kleine) vlakelementen.

Drie voorbeelden

De theorie gaat uiteraard niet voor alle soorten van het cultuurlandschap op. En andersom zijn niet alle soorten even gevoelig voor versnippering van hun leefgebieden. Er zijn drie voorbeelden waar de ruimtelijke samenhang van groot belang is gebleken:

1. Broedvogels in een houtwallenlandschap. Uit onderzoek van eind jaren '80 in Twente en Steenwijk blijkt dat de dichtheid aan broedvogels van houtwallen meer dan lineair toeneemt bij een toenemende lengte aan houtwallen per hectare. De aantallen nemen niet alleen toe omdat het aantal houtwallen toeneemt, maar ook nog eens extra omdat het netwerk dichter – en daarmee kwalitatief beter – wordt. Wordt de dichtheid aan houtwallen zeer hoog, dan profiteren vooral de bosvogels.
2. Amfibieën in poelen. Onderzoek aan metapopulaties van onder meer boomkikker en kamsalamander wijst uit dat de aanwezigheid van deze soorten in een drinkpoel afhankelijk is van de dichtheid aan poelen in het omringende landschap. In een dicht netwerk van poelen sterven lokale populaties minder snel uit en worden verlaten poelen sneller geherkoloniseerd. De goede resultaten van de Eschmarke bij Enschede, waar boeren gezamenlijk de omstandigheden voor de boomkikker hebben verbeterd, wijzen uit dat de aanpak in de praktijk werkt.
3. Planten in perceelsranden. Recent is bij Alterra promotie-onderzoek uitgevoerd waarin modelmatig het gedrag van plantenpopulaties (en wel die in slootkanten langs akkers) in ruimte en tijd is gesimuleerd. De gegevens daarvoor kwamen ‘uit het veld’ (Drenthe) en uit literatuur. Met het model kunnen experimenten worden uitgevoerd voor de factoren milieukwaliteit, contractduur en ruimtelijke samenhang van de ‘natuurlijk’ beheerde slootkanten. De contractduur (die mede de kansen op uitsterven en herkolonisatie bepaalt) en vooral de ruimtelijke rangschikking bleken van grotere invloed dan de milieukwaliteit. Een geclusterde situering van natuurlijk beheerde slootkanten bleek te leiden tot een veel hoger aandeel bezette leefgebieden (in het model nam het aandeel toe van 16 naar 62%).

Consequenties voor agrarisch natuurbeheer

Uit de voorbeelden kunnen we leren dat ruimtelijke samenhang in een aantal gevallen een belangrijke voorwaarde is voor natuurwinst. Dat zou een verklaring kunnen vormen voor het verschijnsel dat goed beheer waarbij *op perceelsniveau* een geschikte habitat wordt gecreëerd, soms toch niet tot klinkende resultaten leidt. Voor weidevogels, die niet op het niveau van metapopulaties zijn onderzocht, zou iets dergelijks kunnen gelden – zie het verhaal van Schekkerman over gebiedsgewijze beheersmozaïeken.

Dit alles leidt tot de conclusie dat het geld voor agrarisch natuurbeheer in veel gevallen beter op landschapsniveau dan op bedrijfs- of perceelsniveau kan worden ingezet. Dat pleit voor het sluiten van contracten met agrarische natuurverenigingen in plaats van met individuele agrariërs, op voorwaarde van een afdoende ruimtelijk beheersmozaïek. Onderzoek moet meer uitsluitsel geven over de eisen die de soorten van het cultuurlandschap stellen aan dit mozaïek. Als dat eenmaal duidelijk is, kunnen ook planvorming, beloning en controle worden geënt op de groenblauwe dooradering, die immers gemakkelijk is te meten.

2.4 Rol agrarische natuurverenigingen – dr. Dick Melman (In Natura West)

Agrarisch natuurbeheer heeft een lange traditie, maar kent de laatste jaren een snelle evolutie. We zien een ontwikkeling van een situatie waarin het instrumentarium als ‘opgedrongen’ werd ervaren naar een situatie waarin agrariërs steeds meer eigen initiatieven ontplooiën. Veel vernieuwingen in het instrumentarium zijn mede door inbreng van agrariërs en agrarische natuurverenigingen teweeggebracht: meer beloning naar resultaat, meer flexibiliteit in de maatregelen, beheer van grotere arealen (collectieve weidevogelpakketten).

Inhoudelijke vernieuwingen

De laatste jaren zien we dat agrarische natuurverenigingen verschillende typen vernieuwingen in praktijk brengen of daarover ideeën ontwikkelen:

1. Verbeteringen in het beheer. Bijvoorbeeld:
 - bij weidevogelbeheer: meer aandacht voor kuikenoverleving, bijv. door het creëren van (later gemaaide) vluchtstroken. Meer aandacht voor vestiging door creëren van plas-draspercelen;
 - bij slootkantbeheer: meer aandacht voor een goede wijze van verschraling, onderzoek naar het doorbreken van het ‘witbolstadium’;
 - bij akkerrandenbeheer: experimenten in Zeeland (combinatie van belevingswaarde, natuurwaarde en betekenis voor plaagbestrijding).
2. Aan de slag met nieuwe natuurthema’s als:
 - slootleven (bijv. Waterland);
 - vogels van bollenland (diverse natuurverenigingen in Noord- en Zuid-Holland);
 - ganzen, zowel overwinterend als overzomerend (grauwe gans);
 - maatregelen voor individuele soorten (boerenzwaluw, kerkuil, zwarte stern, grauwe kiekendief).
3. Meer aandacht voor ruimtelijke samenhang en locatiekeuze:
 - ideevorming over agro-ecologische netwerken;
 - gebiedsgerichte planvorming en aanpak (bijv. Noord-Holland Midden, Alblasserwaard/Vijfheerenlanden, Midden-Delfland);
 - meer sturen op effectieve inzet van instrumenten, bijv. selectieve inzet maaidatumcontracten, experimenten met ‘mozaïekbeheer’.
4. Rol bij natuurcompensatie voor infrastructuur. Hiermee zijn bijvoorbeeld experimenten gaande in Limburg (A73), Brabant (A50) en Zuid-Holland (A4/HSL).
5. Aan de slag met natuuroverstijgende thema’s die vaak versterkend werken op de ‘groene kwaliteit’ van gebieden: landschap (bijv. ‘proeftuin’ Wijk en Wouden), cultuurhistorie, archeologie, toegang tot het landelijk gebied, recreatieve beleving, waterkwaliteit en – kwantiteit.
6. Ideevorming over groene diensten en beloningssystemen die meer recht doen aan natuurbeheer als zelfstandige ‘groene dienst’. Bijvoorbeeld door mee te denken in projecten hierover van LNV en Innovatienetwerk, maar ook door zelf projecten te doen (bijv. Zuid-Holland).

Meerwaarde van agrarische natuurverenigingen

De meerwaarde van agrarische natuurverenigingen is gelegen in een aantal factoren:

- bundeling van streekinitiatieven, waardoor de kans op daadwerkelijke vernieuwing groter is;
- natuurverenigingen mobiliseren regionaal draagvlak, zowel bij de agrarische ‘achterban’ als bij andere streekbewoners (veel verenigingen hebben ook burgerleden);

- ze vervullen inmiddels een belangrijke rol in de organisatie van het natuurbeheer (werving, begeleiding, controle, administratie);
- in het verlengde daarvan: ze zijn, zeker nu DLG een andere rol heeft, een belangrijk aanspreekpunt voor beheersinformatie;
- door een gebiedsgerichte aanpak kunnen ze beter sturen op resultaat (bijv. door selectievere locatiekeuze van instrumenten);
- ze zorgen voor ‘ruimtelijke opschaling’ van het beheer, hetgeen voor een aantal soorten (met name de soorten die minder plaatsgebonden zijn, zoals vogels en zoogdieren) ecologische meerwaarde kan hebben.

Knelpunten van agrarische natuurverenigingen

De natuurverenigingen kampen echter ook met knelpunten om hun rol goed te kunnen vervullen en de gewenste meerwaarde te kunnen leveren:

- a. ze worden van alle kanten vertroeteld, maar de beleidsmatige positionering is momenteel volstrekt onduidelijk;
- b. er is een weinig daadkrachtige uitvoering van het beleid (m.n. Programma Beheer), veroorzaakt door:
 - een krappe ambtelijke uitvoeringscapaciteit;
 - onduidelijkheid over de regels of de interpretatie en uitvoering daarvan;
 - verwarrende discussies met ‘Brussel’ over de rol van natuurverenigingen;
 - soms onwerkbare eisen ten aanzien van de aaneengeslotenheid van aangemelde terreinen;
 - een tekortschietend vergoedingstelsel, gekoppeld aan de agrarische productie.

Wat moet er gebeuren?

Voor een effectiever agrarische natuurbeheer moet het volgende gebeuren:

1. Maatregelen blijvend toetsen op hun effectiviteit.
2. Bij de evaluatie van het Programma Beheer de mogelijkheid openen van regionale doelstellingen, gebiedsgerichte pakketten en ruimte voor inbreng van de beheerders.
3. Versterking van onderzoek naar de ruimtelijke aspecten van het beheer.
4. Aanpassen van de vergoedingsgrondslag in het kader van de discussie over groene diensten, en hiervoor een Europese vuist proberen te maken.
5. Natuurbeheer sterker meekoppelen met andere maatschappelijke doelen.
6. Versterken van de koppeling tussen boeren en burgers.

3. De discussie

In dit hoofdstuk vatten we de resultaten van de discussie themagewijs samen.

3.1 Mogelijkheden voor verhoging effectiviteit

Alle deelnemers zijn het er – met de inleiders – over eens dat er veel en goede mogelijkheden zijn voor verhoging van de effectiviteit van agrarisch natuurbeheer. Daarbij gaat het om een betere kennisbenutting, -verpreiding en -ontwikkeling en om een gerichtere aanpak en aansturing op gebiedsniveau in plaats van op perceels- of bedrijfsniveau.

Rol van onderzoek en kennis

Ten aanzien van de kennis over agrarisch natuurbeheer liggen er vier belangrijke verbeteringsmogelijkheden:

1. Goed in praktijk brengen van wat er al bekend is uit (binnen- en buitenlands) onderzoek. De SAN is ten opzichte van de Rbon in dit opzicht al wel een hele verbetering, maar er valt nog steeds winst te boeken op basis van bestaande kennis.
2. Een intensievere uitwisseling van kennis en ervaringen tussen ‘de beheerspraktijk’ (agrariërs, agrarische natuurverenigingen) en onderzoekers, zodat het onderzoek de praktijk ‘voedt’ en andersom. Zo kunnen in samenspraak landelijke sjablonen gebiedsgericht worden ingevuld
3. In het verlengde daarvan: een betere kennisoverdracht naar beheerders. Dit heeft hoge prioriteit, zeker omdat een aantal inzichten uit onderzoek nog steeds niet voldoende in praktijk wordt gebracht en een aantal beheerspakketten daartoe wel de speelruimte biedt.
4. Aanvullend onderzoek, met name naar de kennishiaten bij weidevogels (zie inleiding Hans Schekkerman) en naar de ecologisch meest geëigende invullingen op gebiedsniveau (zie inleiding Paul Opdam). Bij botanisch beheer liggen minder kennishiaten. Eenieder het erover eens dat er niet moet worden gewacht op de resultaten van aanvullend onderzoek voordat er verbeteringen worden doorgevoerd – de overige genoemde verbeteringen kunnen zelfstandig worden opgepakt. Over de precieze onderzoekstechnische vragen is voorgesteld om de organisatoren, inleiders en enkele andere ‘wetenschappelijke’ aanwezigen nog eens apart bijeen te laten komen.

Naar een aanpak op gebieds- of landschapsniveau

Ook liggen er mogelijkheden voor effectiviteitsverhoging in een beter gestuurde aanpak op gebiedsniveau, en wel op twee manieren:

1. ruimtelijk gezien selectiever te werk gaan: instrumenten inzetten op ecologisch meest kansrijke plekken, dus in selecte gebieden of delen van gebieden. Dat kan overigens slecht nieuws opleveren voor gebieden of bedrijven die al wel actief aan de slag zijn, maar waar weinig potenties liggen;
2. de hele aanpak van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer naar gebieds- of landschapsniveau tillen. Niet iedereen verwacht hiervan voor alle soort(groep)en heil, maar voor een aantal zal het zeker effect sorteren.

De laatste aanpak kan bij veel aanwezigen op steun rekenen. Het formuleren van doelen, het invullen van de ‘groenblauwe dooradering’ en van beheersmozaïeken kan het best op dit niveau plaatsvinden, waardoor voor lokale beheerders meer vrijheden ontstaan. Ook de financiering zou dan op dat niveau kunnen worden getild, mits vergezeld van goede afspraken

over kosten-effectiviteit. In het gebied Ooypolder-Groesbeek (proeftuin voor de Kwaliteitsimpuls landschap) wordt nu geëxperimenteerd met een gebiedsgerichte aanpak, waar tevoren is bedacht hoe het groenblauwe netwerk het best invulling kan krijgen. Vervolgens wordt gemonitord hoe 't werkt.

Bij een aanpak op gebiedsniveau zijn twee belangrijke opmerkingen gemaakt:

- hoe organiseer en financier je deze nieuwe aanpak? De huidige instrumenten staan haaks op zo'n benadering en meer flexibiliteit strookt vast niet met de Brusselse eisen voor cofinanciering;
- bij een gebiedsgerichte aanpak moet zeker ook een sociale component (motivatie en communicatie) worden toegevoegd. Er kunnen veel meer ondernemersprikkelers worden ingebouwd. Niet alleen financieel, maar ook regelingstechnisch. Het werkt het beste als de agrariërs mede-probleemeigenaar worden gemaakt van de kwaliteitsvermindering van het landelijk gebied.

3.2 Mogelijkheden voor verbeterde aansturing

Ook de beleidsmatig-bestuurlijke aanpak van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer kan beter. Zo kan door een meer vraaggerichte aanpak beter maatwerk worden geleverd en kunnen overheid, landbouworganisaties en natuurbescherming meer doen om de motivatie van de (agrarische) beheerders te versterken. Beide zullen de doelmatigheid van het beheer ten goede komen.

Van een aanbod- naar een vraaggerichte aanpak

Er wordt gepleit voor een omslag van een aanbodgerichte naar een vraaggerichte aanpak. Agrariërs en agrarische natuurverenigingen denken veel te aanbodgericht en lopen daarmee soms vast. Dat verplicht de vragende partij (in geval van natuurbeheer in eerste instantie de overheid, maar er zijn ook andere marktpartijen) overigens wel om de vraag scherper te formuleren. Belangrijke discussieresultaten:

- een meer marktgerichte aanpak vergt actieve bevordering van het contact tussen vraag en aanbod. De dialoog of 'markt' moet dus actief worden georganiseerd;
- bij zo'n marktgerichte benadering hoort ook een andere vergoedingsgrondslag;
- in zo'n aanpak zal niet ieder gebied aanspraak kunnen maken op natuurbudgetten. Vraag en aanbod zijn immers regionaal verschillend: sommige gebieden zijn ecologisch weinig kansrijk of kunnen – als er geen overheidsvraag is – lastig andere markten aanboren;
- niettemin moet er actief worden geïnvesteerd in het 'ontsluiten' van andere marktpartijen dan de overheid om de eenzijdige afhankelijkheid van overheidsbudgetten te verminderen.

Bezorgdheid over animo en continuïteit

Tijdens het seminar kwam veel bezorgdheid naar voren: om de effectiviteit van het beheer, om de ontmoediging die nu steeds zichtbaarder wordt, om vervreemding tussen stad en land, om het feit dat alle begeestering en vernieuwing lijkt te worden gesmoord in regelgeving. Tegelijk was er sympathie en bewondering om wat er 'tegen de stroom in' nog allemaal gebeurt. Hieruit zijn de volgende suggesties naar voren gekomen:

- de betrouwbaarheid en de communicatie van de overheid schieten sterk tekort. De overheid moet nu om te beginnen snel financiële zekerheid bieden;
- hoewel er al veel winst is geboekt in de onderlinge verstandhouding tussen landbouw en natuurbescherming, bestaan er in delen van de natuurbescherming nog steeds aversie

tegen agrarisch natuurbeheer, twijfels over de vraag of boeren überhaupt wel natuur kunnen beheren en gevoelens van concurrentie om het beheer. Het is veel constructiever om de discussie op zakelijke gronden te voeren;

- om de voorgestelde effectiviteitsverbetering te realiseren, moeten niet de regelingen en de uitvoeringsorganisatie op korte termijn helemaal op de kop worden gezet – dat zou de beheerders nog sterker demotiveren. Uitdaging is dus om met behoud van continuïteit vernieuwingen in het instrumentarium door te voeren.

3.3 Drie belangrijke boodschappen

Het ‘boodschappenlijstje’ van het seminar ziet er als volgt uit:

1. De effectiviteit van agrarisch natuurbeheer verschilt per maatregel, maar kan zeker worden verhoogd. Daarvoor zijn verschillende suggesties gedaan die op korte termijn kunnen worden opgevolgd. De kennisvragen die er nog liggen, lijken alle op redelijke termijn te beantwoorden.
2. Ook de organisatie van het beheer kan effectiever, hetgeen op zijn beurt bijdraagt aan de kosten-effectiviteit van de bestede budgetten. Een aanpak op gebiedsniveau, met een actief sturende rol van agrarische natuurverenigingen of andere collectieven, scoort daarbij hoog. Dit vergt echter belangrijke veranderingen in het beleidsinstrumentarium, die echter niet mogen leiden tot discontinuïteit en (verdere) ontmoediging.
3. Er is een omslag nodig van een aanbodgerichte naar een vraaggerichte aanpak. Daarbij horen een scherpe definitie van de vraag, uitbreiding van het aantal vragende partijen (verminderde afhankelijkheid van de overheid), een actieve organisatie van de ‘markt’ en andere beloningssystemen.

Bijlage: deelnemers aan het seminar

- mw. B. van Beijma, Noord-Hollands Landschap, Postbus 257, 1900 AG Castricum
- T. de Boer, DLG, Postbus 20021, 3502 LA Utrecht
- N. van Brussel, Groene Hartteam, Postbus 45, 3440 AA Woerden
- mw. B. van Erven, Ministerie van LNV, directie Natuurbeheer, Postbus 20401, 2500 EK Den Haag
- A. Guldemon, CLM, Postbus 10015, 3505 AA Utrecht
- B. Heijdeman, Landschap Overijssel, Popenallee 39, 7722 KW Dalfsen
- B. Hermans, Stichting Natuur & Milieu, Donkerstraat 17, 3511 KB Utrecht
- mw. L. Klaassen, Zuid-Hollandse Milieufederatie, G.W. Burgerplein 5, 3021 AS Rotterdam
- J. Klaver, In Natura Zuid, Postbus 91, 5000 MA Tilburg
- D. Kleijn, Wageningen Universiteit, Leerstoelgroep Natuurbeheer en Plantenecologie, Bornsesteeg 69, 6708 PD Wageningen
- J. de Koe, Vereniging Natuurmonumenten, Postbus 9955, 1243 ZS 's-Graveland
- A. van der Kruis, Ver. "de Ploegdriever", p/a Van Raadwijckweg 2, 6573 EJ Beek-Ubbergen
- H. Krüse, Vogelbescherming Nederland, Postbus 925, 3700 AX Zeist
- J. van Kuijk, Provincie Gelderland, Postbus 9090, 6800 GX Arnhem
- G. Kuneman, Stichting Natuur & Milieu, Donkerstraat 17, 3511 KB Utrecht
- B. van Leeuwen, Raad voor het Landelijk Gebied, Stationsplein 14, 3818 LE Amersfoort
- D. Melman, In Natura, Postbus 649, 2003 RP Haarlem
- E. Oosterveld, Altenburg & Wymenga Ecologisch Onderzoek, Postbus 32, 9269 ZR Veenwouden
- P. Opdam, Alterra, Postbus 47, 6700 AA Wageningen
- A. van Paassen, Landschapsbeheer Nederland, Postbus 9756, 3506 GT Utrecht
- J. Remmers, Stichting Natuur & Milieu, Donkerstraat 17, 3511 KB Utrecht
- mw. L. Ringers, In Natura, Postbus 649, 2003 RP Haarlem
- mw. L. Rockx, Expertisecentrum LNV, Postbus 30, 6700 AA Wageningen
- H. Schekkerman, Alterra, Postbus 47, 6700 AA Wageningen
- W. Schippers, Expertisecentrum LNV, Postbus 30, 6700 AA Wageningen
- mw. A. Stegeman, In Natura/LTO, Postbus 74, 6700 AB Wageningen
- P. Terwan, Postbus 4135, 3502 HC Utrecht
- W. Teunissen, SOVON, Rijksstraatweg 178, 6573 DG Beek-Ubbergen
- F. Visbeen, Vereniging Agrarisch Natuurbeheer Waterland, Koemarkt 53-1, 1441 DB Purmerend
- C. de Vries, agrarische natuurvereniging 't Onderholt, Roessinkweg 2a, 7255 PC Hengelo (Gld.)

[Persbericht Agrarisch natuurbeheer effectiever](#)